

селянства (автори розділу – Сергій Лях і Василь Марочко). Розділ складається з окремих мінідосліджень (теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення, повсякденні турботи селянського двору) і низки нарисів про селянина: селянин як власник, трудівник, економіст, комунар, у колі сім'ї, політик, філософ. У нарисах, пронизаних тонким гумором, Сергій Лях систематизував усе відоме йому з селянського життя (перша його книга про селянське повсякдення цієї епохи датується 1988 роком) за неочікуваними, на перший погляд, характеристиками. Такий підхід до структури дослідження виявився плідним, тому що дозволив інакше подивитися на традиційну фігуру селянина. Тепер читачеві стануть більш зрозумілими трагічні наслідки сталінської колективізації, яка призвела до «розселяннювання» спільноти сільських жителів, що формувалася на теренах України більше тисячі років і була становим хребтом українського народу.

Автори розділів досліджували свою тему за різними планами, в результаті чого книга має характер нарисів, а не цілісного монографічного дослідження. Нарисовий характер властивий для етапу, коли ще не усталилися основні компоненти дослідження, його тематика, причинно-наслідкові зв'язки, пропорції тощо. Такі нариси, однак, надзвичайно корисні для розширення палітри узагальнюючих праць синтетичного характеру.

Олександр Лисенко (Київ)

Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни: методологічні нотатки)*

Незважаючи на відомий консерватизм, гуманітарні дисципліни час від часу «вибухають» новими ідеями, що оформлюються в доволі стрункі теоретичні побудови (парадигми) й інституалізуються в окремі відгалуження наукового пошуку. Відбувається це, як правило тоді, коли рамки традиційних підходів стають затісними, а критична маса емпіричних знань – достатньою для якісного «стрибка». Саме ці характеристики спричинили в кінці 60-х років ХХ ст. «історико-антропологічний поворот» у гуманітарних науках.

Поряд із історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією в самостійний напрям досліджень виокремлюється й історія повсякденності. Ця субдисципліна пересікається з соціальною історією та мікро-історією, однак повністю не накладається на них, існуючи як автономна галузь пізнання.

Теоретичним підґрунтям історії повсякденності, серед іншого, стали напрацювання представників феноменологічного напрямку в філософії. Так, Е. Гуссерль обстоював необхідність осмислення «сфери людської буденності», «життєвого світу».

Засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас трактував їх як переплетення різноманітних практик (влади, праці, пізнання, виховання й ін.) та засобів їхнього впорядкування, закріплених різними інститутами, а суспільство й окремих індивідів – «як неподільні аспекти жодного мінливого набору взаємозв'язків». Послідовники даного науковця вивчали процеси «оцивілізовування» різних сторін повсякденного життя людей – манер поведінки, зовнішнього вигляду, намірів, почуттів та переживань, мови тощо.

Автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман вважали соціальну взаємодію основним змістом буденного життя, аналізуючи мову «зустрічей людей віч-на-віч» і шляхи «заучування типізацій повсякденних дій». Такі підходи стимулювали дослідження соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії і т.п.

Г. Гарфінкель та А. Сікурель заклали основи соціології буденного життя («етнометодології»), предметом якої стало вивчення того, як «чинять народи, коли вони живуть звичайним життям», за допомогою яких засобів вони перетворюють його, як формуються та трактуються людьми соціальні правила і забобони, традиції, поведінка, жести, промови інших членів суспільства¹.

Соціо-антрополог К. Гірц розглядав будь-яку культуру як «стратифіковану ієрархію структур, що складається з актів, символів та знаків», які й становлять повсякденні типізовані

* Повний варіант статті буде опубліковано в: «Сторінки воєнної історії України»: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., Вип. 13.

людські практики. Способом пізнання при цьому виступає «інтерпретація павутини значень, яку людина сама сплела», що є метою етнографічно-орієнтованої науки (історії в тому числі) і дає можливість осягнути особливості інших культур, сприйняття їхніми носіями подій і явищ².

Засновники Школи «Аналів» М. Блок і Л. Февер вбачали в реконструкції «повсякденного» елемент відтворення історичної картини як цілісного полотна. Як і Ф. Бродель, вони трактували минуле як повільне чергування періодів «великої тривалості», що включали й повсякденний побут людей, а історію повсякденності вважали органічною складовою макроконтексту. Ф. Бродель виокремлював у соціально-економічній сфері життєдіяльності людини два рівня структур: матеріального та нематеріального життя, що охоплює психологію і щоденні практики. Другий рівень він назвав «структурами повсякденності», під якими розумілися умови життя (географічні, кліматичні, економічні), трудові діяльності, потреби в їжі, одязі, житлі, лікуванні та можливості їхнього задоволення. Такий всебічний підхід до вивчення цих процесів потребував аналізу взаємодії між людьми, їхніх вчинків, правил і цінностей, форм та інститутів шлюбу, релігійних вірувань і обрядів, політичної організації соціуму. Надзавданням «тотального» дослідження минулого мало стати виявлення певного інваріанту – константи, незмінної величини, присутньої у формах побуту даної історико-культурної спільноти³.

Послідовники Школи «Аналів» другого покоління намагалися детально встановити взаємозв'язки між способом життя людей та їхніми ментальностями й побутовою соціальною психологією. Такий інтегративний метод пізнання взяли на озброєння переважно медієвісти й історики раннього Нового часу.

На ментальних компонентах повсякденності (загальні уявлення, страхи, тривоги тощо) зосереджують увагу сучасні адепти Школи Аналів. У методологічному сенсі це сприймається як дистанціювання від позитивістських підходів до висвітлення господарсько-побутової історії, що обмежується описом матеріального світу, його об'єктів, речей і звичаїв як таких.

Солідну теоретичну базу під вивчення історії повсякденності підводять теоретичні напрацювання соціологів кінця XIX – поч. XX ст. Г. Спенсер вважав «сталість відносин» характерною ознакою людського суспільства⁴. Є. Де-Роберті вбачав у «суспільстві», в соціальному явищі «не що інше, як тривогу, безперервну, всебічну і необхідну взаємодію, яка встановлюється у кожній постійній, а не випадковій агрегації живих істот»⁵. У Г. Зіммеля соціальне явище «існує там, де кілька індивідів перебувають у взаємодії»⁶.

Л. Гумплович у якості основного елемента взаємодії обрав групу, а не індивіда. «Під соціальними явищами, – наголошував він, – ми розуміємо відносини, що виникають з взаємодії людських груп та спілкувань»⁷.

Е. Дюркгейм висловлював міркування, що кожен «агрегат індивідів», які перебувають у постійному контакті, становить суспільство. Примусовість – характерна риса соціального явища, – очевидно, вже передбачає взаємодію». В іншому місті він наголошував: «Соціальним фактом є будь-який спосіб дії, різко визначений чи ні, але здатний чинити на індивіда зовнішній примус»⁸. Ж. Тард розглядав соціальну взаємодію як «інтердентальний» процес у таких його формах: наслідування, протиставлення і пристосування. Аналогічними формулюваннями позначені праці Штаммлера, Новикова, Гіддінгса, Драгическо, Бугле, Еспінаса, Ваккаро, Фульє, Уорда, Грассері.

Про те, що принаймні в цьому сегменті досліджень основоположники Школи «Аналів» розпочали не з нуля, свідчить концепція А. Еспінаса, який ще в 1904 р. писав: «Суспільства – є групи, де індивіди формально залишались відокремленими, об'єднані психічними зв'язками, тобто уявленнями і взаємними імпульсами». До цієї риси він додає ознаку «взаємного обміну послугами», яка є однією з сутнісних характеристик суспільства». У подібному ключі міркував і Гіддінгс, який вбачав «істинну асоціацію» там, де є «усвідомлення роду», що переходить потім «в любов товарищескості».

Апелюючи до Г. Тарда, М. Ковалевського, Є.В. Де-Роберті, Л. Уордата й інших учених, П. Сорокін визначає сферу соціології таким чином: «Всі процеси взаємодії, що володіють психічною природою, зовсім незалежно від того, між ким і чим вони здійснюються, є соціальною взаємодією і тим самим є суб'єктом соціології»⁹. І далі від розвиває свою думку: «Соціальне явище є соціальним зв'язком, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи в той же час за змістом і тривалістю за його межі. Це те, що багато хто називає «соціальною душею», це те, що інші називають цивілізацією та культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей», напротивагу світу речей, що створюють об'єкт наук про

природу»¹⁰. П. Сорокін дав аналіз таким формам суспільної поведінки та моралі, як подвиг і злочин, нагорода й покарання, вияв психологічну природу людських учинків та їхню мотивацію. Для розуміння повсякденної поведінки людей важливого значення набувають міркування вченого про соціальну роль покарання та заохочення, внутрішньо- і поза групових санкцій.

Ідеї німецьких науковців Е. Гуссерля й А. Шюца заклали теоретичні основи історії повсякденності. Е. Гуссерль закликав зосередитися на вивченні «життєвого світу», «царини людської буденності». А. Шюц у якості основного об'єкту дослідження обрав «світ людської непосредності», тобто прагнення, сумніви, фантазії, мрії, емоційні реакції на події, а також повсякденне мислення: «З самого початку повсякденність постає переданими як смисловий універсаму, сукупність значень, які ми маємо інтерпретувати для того, щоб отримати опору в цьому світі, укласти угоду з ним»¹¹.

Новий інструмент пізнання запропонували П. Бергер і Т. Лукман – учні А. Шюца. Вони розробили теорію «соціального конструювання реальності». Несучою конструкцією цього концепту виступає ланцюг, що охоплює такі ланки: суб'єктивна реальність – інтерсуб'єктивна реальність (повсякденність) – конструювання інтерсуб'єктивної реальності. Учені обумовлювали статус повсякденності як «*rag excellence*»: «Це – реальність повсякденного життя. Її привілейоване становище дає їй право називатися найвищою реальністю. Напруга свідомості в повсякденному житті, тобто останнє накладається на свідомість найсильніше, стійкіше і найглибше... Я сприймаю повсякденне життя в стані притомності. Цей притомний стан існування в реальності повсякденного життя і його сприйняття приймається мною як нормальне і самоочевидне, тобто становить мою природну установку»¹².

У процесі «конструювання повсякденності» виокремлюються два сектори: проблематичний і непроблематичний. Останній – це звичайний, рутинний, статичний порядок існування, а перший – охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічний. Людина постійно прагне трансформувати проблемні моменти в непроблематизоване знання. Такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики екзистенційних, переломних періодів історичного буття – революцій, війн, реформ, переворотів тощо, показати, яким чином соціальні групи й інваліди визначають сфери проблематизації та шляхи депроблематизації в щоденній практиці, конфлікти між реальностями і засобами їхнього розв'язання.

П. Бергер і Т. Лукман конструюють повсякденність за допомогою об'єктивізації життя в речах і символах, у першу чергу, мові, лінгвістичних означеннях. Мова виступає в якості резервуару соціального знання, на основі якого формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність. Коли йдеться про об'єктивну реальність, вони зосереджують увагу на інституалізації та ідентифікації (ідентичностях). Дослідники вважають, що «повсякденне знання, а не «ідеї», мають бути головним фокусом соціології знання. Це саме те знання, що є фабрикою значень, без якого не може існувати жодне суспільство»¹³.

Якщо школа «Анналів» оперувала матеріалом середньовіччя та ранньомодерного часу, то німецькі адепти «історії повсякденності» – подіями ХХ ст. Не в останню чергу імпульсом до цілеспрямованих наукових зусиль у цьому руслі стало прагнення детально з'ясувати умови виникнення нацизму, приходу нацистів до влади, реалізації політичної доктрини НСДАП. Німецький варіант історії повсякденності споріднює її з історією «знизу»¹⁴. Опоненти цього напрямку піддавали скепсису його пізнавальний потенціал, втрату загальноісторичного контексту, еkleктизм прийомів, перебільшення ролі деталей та ін. «Безмірне розширення предмета дослідження і методів його аналізу – констатує С. Кім, – вилилося в «постмодерністський хаос» історіописання»¹⁵. Схильність до реконструкції «другорядних», дрібних і «малозначущих» подій і явищ, на думку деяких учених, є малопродуктивним для осягнення історичного полотна, встановлення всієї палітри й розмаїття зв'язків, елементів, чинників, що визначають провідні тенденції та характеристики історичного поступу.

Які контраргументи висували прихильники мікро-історичних досліджень, можна простежити за напрацюваннями італійських вчених.

В Італії 70-х років К. Гінзбург, Д. Леві та їхні однодумці створили журнал «*Quaderni Storici*» й розпочали видання наукової серії «Мікроісторія». Вони вважали, що предмет наукового зацікавлення становлять не поширені явища, а й унікальні, єдині у своєму роді, випадкові, стосується це окремої людини чи групи людей. При цьому наголошувалося, що вивчення випадкового мало стати наріжним каменем реконструкції різноманітних, гнучких соціальних ідентичностей, що виникають і руйнуються в ході формування мережі взаємовідносин по лінії

конкуренції, солідарності, об'єднання тощо. Такі підходи могли, на їхню думку, дати розуміння взаємозв'язку між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю.

Незважаючи на спроби дискредитації нових теоретичних пропозицій, що виявили помітну конкурентноздатність, коло їхніх прихильників зростало. Наприкінці ХХ ст. близькі до німецької та італійської мікро-історичних шкіл позиції посіли американські дослідники «нової культурної історії» (пізніше вони прийшли до вивчення історії ментальностей і розгадування символів та сенсу повсякденного життя. Не відмовили собі в цьому захопленні й представники третього покоління школи «Анналів» Ж. Ле Гофф та Р. Шартъє, які намагалися відійти від броделівської концепції «нерухомої історії» та обмежити «історію менталітету» у вивченні повсякденності.

На думку Н. Пушкарьової, мікроісторичні підходи з'явилися як відповідь на постструктуралістський виклик гуманітарному знанню з його зацікавленістю мовою, критикою текстоцентризму, інтересом до образів «іншого» і толерантного визнання цього «іншого». Значення мікро-історичного підходу дослідника вбачає, по-перше, в тому, що він дозволив узяти до уваги множини окремих людських доль. При цьому історія повсякденності зробила цікавою не тільки видатних, а й звичайних людей. По-друге, значення мікроісторії для повсякденності полягало в апробації методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особистого походження, що дає можливість з'ясувати ступінь людської свободи за певних політичних, соціально-економічних, етнокультурних обставин та часових рамок. По-четверте, саме фахівці макроісторії одним із завдань поставили дослідження способів життя й моделей виживання в екстремальних умовах війни, революцій, терору, голоду, інших перехідних і переломних епох¹⁶.

Полідисциплінарний характер досліджень повсякденного життя пов'язаний з багатовимірністю цього феномену. Соціологи, філософи, антропологи, етнологи, лінгвісти, культурологи, психологи використовують власний інструментарій до певного виду джерел. Якщо етнологія (етнографія) вивчає матеріально-побутові, речові аспекти, антропология – не стільки побут, а рефлексії з приводу життєвих проблем. Формою історіозації колективного позасвідомого виступає осмислення ментальних мікропроцесів в історичному контексті¹⁷.

На відміну від етнографа, який сумлінно опрацьовує деталі й «дрібниці», антрополог зорієнтований на «не розглядання дрібниць, а на «розглядання в подробицях»¹⁸, що дає можливість типізувати окремі явища, зафіксувати в них зміст певних процесів, дух епохи.

Міждисциплінарні підходи дозволяють наповнити змістом поняття культури у його найширшому сенсі й різноманітних проявах. Культура мовлення, поведінки, побуту святкування й обрядових традицій, спілкування, споживання, читання, приготування їжі, переживання трагічних подій, політична культура тощо перетворюють повсякденність, що у строкате мозаїчне полотні щоденних культурних практик поряд з елітарними культурними явищами, власне й дають вичерпне наповнення цього суспільного феномену. Історики повсякденності з'ясовують, яким чином людина чи мікрогрупа виступають не тільки об'єктами, а суб'єктами культурного впливу, генерування культурних образів та ідей, а й також предметів культури, у якій спосіб вони інтегруються в певний чи загальний культурний простір.

Антропология повсякденності дозволяє виявити діалектику «відносин» між побутовими речами і людиною. За вдалим визначенням І. Ільїна, «людина живе не тільки «річчю», тобто плодами і доходами її, але ж живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу»¹⁹.

Г. Кнабе вказує на біфункціональну природу речей. Вони – утилітарні, коли задовольняють практичні потреби й виявляють свою духовну природу, коли мають культурний, ідеологічний соціально-психологічний, етнічний вимір. Той «надлишок» речі, що піднімає її на утилітарно-життєвим рівнем, надає їй спроможності виражати «суспільні норми», робить її «знаком», символом, а над утилітарний суспільно-історичний сенс речі – семіотичним²⁰.

Відштовхуючись від ідей семіотики культури й історії, генеральних М. Бахтінім, де Соссюром, Р. Якобсоном, проблеми семіотики побуту й повсякденності розробляють Р. Барт, Г. Кнабе, Ю. Лотман.

Несучою конструкцією теоретичних напрацювань Г. Кнабе слід вважати твердження про те, що культурно-історичне дослідження має спрямовуватися на реконструкцію внутрішнього світу й емоційно-психічного складу людини. У зв'язку з цим знаки (вчинки, речі) слід вмонтовувати в текстуальне полотні, у результаті чого вони становитимуть осмислену послідовність.

Артикуляція думок і переживань з приводу щоденних подій неможливі поза мовою. Антропологія розглядає мову в широкому значенні – як мову усну й мову текстів, символів, жестів, репрезентації, джерел тощо. Ж. Деррид та М. Фуко ініціювали т.зв. «лігвістичний поворот», вивівши в апіцентир форми опосередкування між істориками та об'єктами їхнього дослідницького інтересу²¹. Поліфункціональність мови виявляється в тому, що окрім інструмента спілкування вона також поєднує різні зони буденного життя, інтегрує досвід переживань, пов'язаних з трансцендентними світами й «імплантувати» його в реалії повсякденного життя, а також здійснює місію соціалізації індивіда²². За висловом Н. Козлової, у якості соціального явища «мова дає способи проговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) у мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана в повсякденному житті, надає людині необхідної активізації і встановлює порядок, у рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, що дозволяють людям розуміти один одного»²³.

Текстуальний формат мови, слідуючи методам герменевтики, необхідно вплітати в історичний контекст, завдяки чому з'являється можливість осягнення прихованих змісту й символіки. «Навіть минулі, тобто народженні в діалозі минулих віків, сенси, – зазначив М. Бахтін, – ніколи не можуть бути стабільнішими (раз і назавжди завершеними) – вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу»²⁴.

Підсумовуючи конспективний огляд методологічних концептів осягнення історії повсякденності, Н. Пушкарьова констатує, що найбільш виразні позиції посідають два підходи: а) реконструюючий ментальний макроконтекст подієвої історії; б) реалізація прийомів мікроісторичного аналізу. Обидва вони передбачають (хоча і на різних рівнях) дослідження «символіки повсякденного життя» і визнають, що з'ясування несхожості та особливостей людей минулого і сучасників є ключем до розуміння механізму соціопсихологічних змін²⁵.

Визначаючи предмет історії повсякденності, представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів суттєво розходяться. Етнологи вивчають побут як традиційні форми особистого та колективного існування, усталені, ритмічні, повторюванні, «стерео типізовані» форми поведінки. У соціологічних працях вживаються як його синоніми описові характеристики на кшталт «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» та інші. Лінія розмежування між традиційними дослідженнями побуту й сучасними підходами до вивчення повсякденності істориками пролягає там, де межують звичайне і випадкове, рутинна й експеримент, завчена дія і спроба нетривіального вчинку. Морально-психологічний стан, переживання й уявлення людей, емоційні реакції, еволюція виняткового у «винятково нормативне», а потім – у розповсюджене – таким є поле зацікавлення історика повсякденності. «У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, а життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Тому історія повсякденності у вивченні ментальних макро-процесів є форма історизації колективного несвідомого більшою мірою, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичайностей. Які механізми виникнення новацій в укорінених і звичних структурах, що примушує зближуватися нові й традиційні форми і норми соціальної дії, чому одні з них стійкіші за інші – це також коло питань істориків повсякденності»²⁶, – вважає Н. Пушкарьова.

На відміну від культурологічних та етнологічних праць історичні дослідження орієнтуються на меншу часову й географічну локалізацію, водночас вони супроводжуються поглибленим аналізом життєвих історій представників різних вікових, професійних, гендерних та інших соціальних когорт, «мереж» їхніх взаємозв'язків і взаємодій у приватній, домашній, виробничій та суспільній сферах. «Якщо юристів цікавить загальна офіційно-правова регламентація поведінки людей, якщо етнографи виявляють у ній елементи звичаєвого права, то історик повсякденності, не випускаючи з уваги цього загального контексту, ставить завданням розуміння групових та індивідуальних реакцій окремих людей на існуючі в їхній час правила і закони. Він перепроверяє дійовість тих приписів, що були зафіксованими чи вважалося неписаними, визначаючи, які з них дотримувались, а які – ні»²⁷. Дослідники історії повсякденності вивчають не тільки побутову, а й виробничу сферу, простежуючи мотиваційні чинники праці, умови й обставини, що супроводжують трудову діяльність, відносини між працюючими (в тому числі конфліктні).

Важливим сегментом досліджень повсякденного життя є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»).

Окремим напрямом історії повсякденності є девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки і кримінальному середовищі, яке живе за власними установками й правилами.

Як бачимо, історія повсякденності – це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності.

Перехідні епохи, революції, війни переводять суспільство у більший чи менший періоди екзистенції, нестабільності, форс-мажору. Воєнний стан «пронизує» всі сфери життя і навіть у віддалених від фронту районах воюючої країни відчувається напружений пульс протистояння з ворогом. Мобілізація до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильства окупантів – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких не перше місце виходить збереження життя.

На відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп у ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування.

Для тих, хто вивчає повсякденність через призму сприйняття людьми «нештатних» ситуацій та пошуку засобів їхнього подолання, війни (особливо масштабні) дають повний реєстр явищ і процесів на всіх рівнях та в усіх сферах життєдіяльності, а також відповідних реакцій на них.

Чим довше триває війна, тим виразніших форм набувають морально-психологічні установки традиційних і тимчасових (воїни регулярної армії, партизани, учасники підпілля, евакуйовані, військовополонені, «остарбайтери» та інші) соціальних когорт. Особливо помітними ці зміни у замкнених групах, що перебувають в особливих режимних умовах (в'язницях, таборах, гетто) та збройних формуваннях. У першому випадку йдеться про суто фізичне порубіжжя, балансування між життям і смертю та пошук стратегії виживання; у другому – про психологію комбатанта, що радикально змінює поведінку більшості «людей зі зброєю», де б вони не перебували: у лавах регулярної армії чи нерегулярних підрозділах. Тільки в умовах війни виникає такий феномен як колаборація. Мотивація дій людей, які пішли на співпрацю (цивільну та військову), становить окремий напрям досліджень.

Домінуючим відчуттям під час війни є страх. «Страх розповсюджується на все. Він посилює невпевненість, якщо про неї не вдається забути.

Страх перед життям обертається й на тіло... панує все більша невпевненість у життєздатності.

Страх посилюється в усвідомленні неминучості зникнути як загублена точка в пустому просторі, адже всі людські зв'язки значимі тільки в часі. Робота, що зв'язує людей у співтовариства, продовжується лише нетривалий час. Ні на кого не можна поклатися... хто не бере участі в тому, що роблять усі, залишається наодинці. Загроза бути кинутим створює відчуття самотності, що виводить людину зі стану хвилиної легковажності і сприяє виникненню цинізму і жорстокості, а потім страху. Існування як таке взагалі перетворюється на постійне відчуття страху»²⁸. К. Ясперс, якому належать ці слова, далі розмірковує над тим, як воююча держава привчає до смерті: «Вмирати навчас і сама ясна філософія. Вона хоче знайти основу, яка коли і не пояснить смерть, то дозволить перенести страх і страждання не в стоїчній, а в люблячій і довіряючій непохитності»²⁹.

Однією з ознак світосприйняття в період збройного протистояння навіть в атеїстичних державах є підвищення релігійності, містицизму, прагнення людей усвідомити, «за які гріхи» вони зазнають страждань. На думку С. Франка, «за більш поглибленої» моральної свідомості, будь-який гріх сприймається в кінцевому рахунку як колективний: оскільки винен у гріху не тільки той, хто своїми діями і занедбанням сприяв виникненню гріховного помислу іншого...

Поняття провини, суду і кари є «юридичними» спотворенням релігійної свідомості настільки, наскільки вони мисляться саме у зв'язку з зовнішньою відповідальністю людини перед чужою йому, владарюючою над ним інстанцією; навпаки, ці поняття виправдані й необхідні, оскільки вони є категоріями й іманентної внутрішньої самосвідомості»³⁰.

Масштаби жертв Другої світової війни актуалізують проблему віктимності. Моделі поведінки різних соціальних груп, які стали об'єктом терору, вимагають диференційованого аналізу з урахуванням цілої низки чинників (військово-політичних, економічних, соціальних,

етноконфесійних, морально-психологічних, ментальних). Заручники з цивільного населення, військові політпрацівники, партійно-радянський актив, євреї, цигани, червоні партизани й підпільники, українські націоналісти й повстанці, примусові робітники, військовополонені – ці та інші категорії учасників війни діяли специфічно за певних обставин, сповідували відмінні вчинки. Ще одним важливим аспектом є заходи владних структур і недержавних інституцій, спрямовані на запобігання чи пом'якшення наслідків дій, яких зазнали жертви війни. Ситуацію відрізняє від мирного періоду той факт, що населення перебувало (хоч і неодноразово, але в порівняно невеликі проміжки часу) між двома тоталітарними режимами, які широко застосували примус і репресалії в якості засобів його мобілізації на виконання певних завдань, а також як метод покарання та залякування.

Війна надміру насичена граничними ситуаціями, в яких максимально розкриваються риси характеру, здібності і нахили індивіда. У художній літературі (А. Камю, П. Сартр філософських працях (М. Хайдеггер, К. Ясперс), кіномистецтві розкривається розмаїття життєвих випадків, об'єднаних категорією «порубіжна ситуація». Екзистенційний характер війни створює практично безмежне поле для дослідження мотивації поведінки та відчуттів людини в надзвичайних умовах війни.

У вивченні подій воєнної доби найбільш продуктивно виявили себе військово-антропологічні підходи. О. Сенявська поділяє всю сукупність методологічних орієнтирів і дослідницького інструментарію на чотири групи.

Теоретико-методологічний напрям військово-антропологічних досліджень, на її думку, передбачає: обґрунтування історико-антропологічних досліджень війни як особливої галузі історичних досліджень; створення й відпрацювання дослідницької моделі системного аналізу війн в історико-антропологічному ракурсі; розробку типології війн в «людському вимірі», виявлення специфіки великих і малих війн з точки історичної антропології, вивчення війни як суспільного, соціокультурного і соціально-психологічного феномену ХХ ст.

Джерелознавчо-методичний напрям охоплює визначення комплексів джерел для досліджень з воєнно-історичної антропології; розробку й апробацію можливостей конкретних методик, у тому числі застосування формальних методів для вивчення антропології війни на матеріал світових та локальних війн; розробку програм та інструментарія історико-соціологічних опитувань учасників бойових дій з позицій антропологічного підходу; використання методів і матеріалів «усної історії»; розробку ретроспективних аналітичних анкет для вилучення і формалізації матеріалів про історичні персоналії учасників війн та збройних конфліктів з традиційних джерел; опрацювання концептуальних моделей баз даних про війни та збройні конфлікти в їхньому антропологічному вимірі.

Конкретно-історична група підходів та дослідницького апарату включає комплекс загальноісторичних методів: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, а також весь арсенал джерелознавчих методик, що застосовуються з метою перевірки вірогідності й встановлення репрезентативності джерельних масивів, виявлення й трактування наявної в них інформації.

Нарешті, остання група пов'язана з використанням *міждисциплінарних засад* у військово-антропологічних дослідженнях. О. Сенявська вважає, що «метанаукові... підходи у вивченні історико-психологічної проблематики доцільно доповнювати методологічними принципами й інструментарієм, виробленим у суміжних гуманітарних дисциплінарних, перш за все у психологічній та соціологічній науках»³¹.

На перший погляд, викладена теоретична атрибутика значною мірою перебуває в макро-історичному сегменті й має до історії повсякденності опосередковане відношення. Насправді, стереоскопічне, комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу.

Осібню слід зупинитися на джерельному забезпеченні досліджень у галузі воєнної повсякденності. Якщо поставити науковця в жорстко окреслені рамки цього напряму, то він повинен вивчати не просто побут, а щоденну поведінку й свідомісні акції людей. «Індивід у дослідження повсякденності має бути відтворений діючим на життєвій сцені в заданих обставинах (природних, часових, політичних), показаний таким, що визначає ситуацію, конструє – спільно з іншими – соціальні ролі, й грає їх. Без з'ясування мотивацій та дій усіх акторів «театру життя» минулого історичного повсякденності їх не зрозуміти»³².

Предмет зацікавлення історика повсякденності диктує вибір джерел. Очевидно, що знайти відповідь на всі питання, які перед ним стоять, з офіційних документів (йдеться про партійні матеріали, донесення опергруп НКВС про настрої населення чи інформації по лінії Головпуру РСЧА) неможливо, оскільки вони дають лише частковий зріз того, що відбувалося під час війни в суспільстві, часто виринаючи окремі епізоди з загального контексту. Мемуарна література, видані щоденникові записи й епістолярії також володіють обмеженим евристичним ресурсом, оскільки в них увага фокусується далеко не на всіх аспектах тогочасного життя, але вони дозволяють зрозуміти людину та її вчинки за конкретних обставин і те, що відрізняє її повсякдення від життя і поведінки інших за тих самих обставин.

Важливим джерелом для фахівців з історії ХХ століття є свідчення ще живих інформантів, мова йде про можливість «задати минулому питання», тобто усну історію. Це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, котрий надзвичайно динамічно розвивається, і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю всіх видів (нарративних, напівструктурованих, біографічних, лейтмотивованих тощо). Біографічні історії учасників збройних формувань різних сторін, очевидців та жертв цих воєнних конфліктів допоможуть проаналізувати інвертне бачення проблеми людини на війні її безпосередніми учасниками. Новаторство використання нарративних джерел полягає у наданні правомірності голосу так званої «маленької людини» та пріоритету особистого бачення учасника історії подій воєнного минулого.

¹ Див.: *Пушкарєва Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003.

² Див.: *Гириц, Клиффорд.* Интерпретация культур. – М.: РОССПЭН, 2004.

³ Див.: *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм: в 3 т. – М., 1986. – Т. 1.

⁴ *Спенсер Г.* Основания социологии. – СПб., 1998. – Т.1. – С. 277.

⁵ *Де-Роберти Е.В.* Новая постановка вопросов социологии. – СПб., 1909. – С. 46.

⁶ *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901. – С. 31–39.

⁷ *Гумплович Л.* Основы социологии. – СПб., 1899. – С. 105–116.

⁸ *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. – Одесса, 1901. – С. 221.

⁹ *Сорокин Питурич.* Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Изд-во полит., 1992. – С. 37.

¹⁰ Там само. – С. 39.

¹¹ *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социалистические исследования. – 1988. – № 2. – С. 131.

¹² *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 40–41.

¹³ Там само. – С. 31.

¹⁴ *Вамбольдт Н., Шубина М.* Повседневность в истории // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Вып. 2006. – www.omsk.edu – С. 5–6.

¹⁵ *Ким С.* В поисках интегральной версии историописания (по материалам немецкой науки 1990-х годов // Диалог со временем. – М., 2001. – С. 30.

¹⁶ *Пушкарєва Н.Л.* Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 1. – С. 13.

¹⁷ *Пушкарєва Н.Л.* Современное состояние и предмет антропологии повседневности // www. etno-snstitute. co. u / Zbornik / zbornik 22 / pushkareva. pdf. – С. 91.

¹⁸ *Медик Х.* Микроистория. // Thesis: теория и история социальных институтов и ситем. – М., 1994. – Т. II. № 4. – С. 202.

¹⁹ *Ильин И.А.* Путь к очевидности. – М., 1993. – С. 279.

²⁰ *Кнабе Г.С.* Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. – М., 1993. – С. 90.

²¹ *Олабарри И.* «Новая» новая история: структура большой длительности // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2004. – Вып. 2. – С. 189. // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php.

²² *Чулкина Н.Л.* Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. – Изд. 2-е. – М., 2007. – С. 29.

²³ *Козлова Н.Н.* Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005. – С. 41.

²⁴ *Бахтин М.М.* К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного товариства. – М., 1986. – С. 387.

²⁵ *Пушкарєва Н.Л.* Современное состояние и предмет антропологии повседневности. – С. 94.

²⁶ *Пушкарєва Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003. – С. 76.

²⁷ Там само. – С. 78.

²⁸ Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Изд-во полит. лит. 1991. – С. 328, 329.

²⁹ Ясперс К. Философская вера. – Там само. – С. 498.

³⁰ Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления // Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 342, 344.

³¹ Сенявская Е.С. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. Ежегодник. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 17–19.

³² Пушкарева Н.Л. История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. – М., 2003. – С. 27.

Олександр Удод (Київ)

Історія повсякденності: питання історіографії*

Подаючи історіографічний огляд робіт, що розкривають історію повсякденності України в ХХ ст., не можна не розпочати його з аналізу цілої низки публікацій, які створені групою американських учених-істориків із Чиказького університету, де вже давно працює семінар із російських досліджень. Є досить солідна група дослідників, що підготували дисертації, монографії, статті з різних проблем історії СРСР 30-х років ХХ століття: Г. Алексопулос, Дж. Боун, М. Девід, Дж. Харріс, Дж. Хесслер, М. Пейн, К. Томофф. Керівником цього семінару тривалий час є Ш. Фіцпатрік, дві роботи якої нещодавно з'явилися в російському перекладі. Обидві вони створені, можна сказати, за канонами класичних праць із жанру історії повсякденності. Тому важливо, що саме той автор – Шейла Фіцпатрік – у вступі до вказаної книги пояснила і свій замисел, і провідну ідею наукових робіт, що можуть бути взагалі створені в галузі історії повсякденності радянської країни періоду сталінізму – це розповідь про нормальне життя людей у надзвичайних умовах. Закономірним є також той факт, що аналіз історіографії історії повсякденності треба розпочинати саме з здобутків зарубіжної історичної науки, бо вона була вільною від впливів моноідеологій та одержавлення, а тому мала можливість завжди удосконалюватися в методологічному плані та оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії¹.

Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ш. Фіцпатрік, наприклад, так пояснила проблематику однієї зі своїх монографій: «Ця книга присвячена життю радянських міст в епоху розквіту сталінізму. В ній розповідається про переповнені комуналки, про покинутих жінок і чоловіків, що ухиляються від аліментів, про нестачу продуктів і одягу, про безкінечні черги. Про те, як страждав народ через такі умови життя і як реагував на це уряд. Про тенета бюрократичної тяганини, що часто перетворювали повсякденне життя в кошмар, про способи, з допомогою яких рядові громадяни намагались їх уникнути, в першу чергу про покровительство вищого начальства і поширену повсюдно систему особистих зв'язків, відомою під назвою «блат»...»

Але значення робіт, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності радянських людей, має більший сенс не для конкретно-історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являють собою зразок застосування нових методик з історії.

На нашу думку, історіографію історії повсякденності варто згрупувати таким чином:

– по-перше, роботи зарубіжних учених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності;

– по-друге, історичні праці, створені сучасними російськими вченими, бо вони (за підтримки, як правило, різноманітних зарубіжних фондів) видали справді кілька новаторських робіт у цій галузі, чим ведуть перед серед істориків із країн СНД;

– по-третє, роботи українських істориків, які в останні роки тільки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття.

Серед робіт першої групи традиційно виділяють історичні праці французької школи «Анналів». Ще в 1949 році Фернан Бродель у Парижі видав книгу «Середземномор'я і

* У збірнику публікується фрагмент статті: Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 286–313.